

השבתאות ותולדות התקבלות ספר הזוהר

בועז הוס

ספר הזוהר זכה למעמד סמכותי בחוגי מקובלים, בעיקר בספרד, סמוך להופעתו בסוף המאה השלוש עשרה וראשית המאה הארבע עשרה.¹ מסוף המאה החמש עשרה התקבל ספר הזוהר כמקור הקבלי הסמכותי ביותר וכספר בעל קדושה עילאית במרבית חוגי המקובלים ברחבי העולם היהודי. סמכותו לא הוגבלה לתחום האמונות והדעות אלא באה לידי ביטוי גם בתחום המנהג וההלכה.² למרות השפעתו העצומה על התרבות היהודית במאות השש עשרה והשבע עשרה, הוגבלה תפוצתו בעיקר לאלו שאלו של תלמידי חכמים ומקובלים, ועד למאה השמונה עשרה נדפסו מהדורות ספורות בלבד של הספרות הזוהרית.³

העלייה המרשימה במספר ההדפסות של הזוהר והתפשטות השימוש הריטואלי בו החל מסוף המאה השבע עשרה מעלות את האפשרות של זיקה בין תופעות אלה לבין השבתאות, בדומה להשפעת השבתאות על הפצת קבלת האר"י.⁴ במאמר זה אטען שהשבתאות מילאה

- 1 ראו: M. Idel, 'On Symbolic Self Interpretations in Thirteenth-Century Jewish Writings', *Hebrew University Studies in Literature and the Arts*, 16 (1988), p. 95; B. Huss, 'Sefer Ha-Zohar as a Canonical, Sacred and Holy Text: Changing Perspectives of the Book of Splendor between the Thirteenth and Eighteenth Centuries', *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 7 (1998), pp. 270-274
- 2 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1974, p. 157; 'י' תשבי, משנת זוהר, א, ירושלים תשי"ט (להלן: משנת זוהר), עמ' 38-44; הוס, שם, עמ' 274-283. לשאלת סמכותו ההלכתית של ספר הזוהר, ראו המקורות המובאים להלן בהערה 7.
- 3 ז' גריס, 'העתקת והדפסת ספרי קבלה כמקור ללימודה', מחניים, 6 (תשנ"ד), עמ' 209-210. ראו גם: הנ"ל, 'משורו על תרומת ישעיה תשבי ללימוד הזוהר ועל הפולמוס בעניינו של הזוהר והתקבלותו בציבור', דבר, מוסף משא, כ"ב בכסלו תשנ"ה, עמ' 21.
- 4 על השפעת השבתאות על הפצת קבלת האר"י, ראו: ז' גריס, 'עיצוב ספרות ההנהגות העברית במפנה המאה השש עשרה ובמאה השבע עשרה ומשמעותו ההיסטורית', תרביץ, נו (תשמ"ו), עמ' 563, 572; הנ"ל, ספרות ההנהגות תולדותיה ומקומה בחיי חסידיו של הבעש"ט, ירושלים תש"ן (להלן: ספרות ההנהגות), עמ' יז-יט, 82-83, 92; הנ"ל, 'העתקת והדפסת ספרי קבלה', שם, עמ' 206; מ' אידל, "אחד מעיר ושניים ממשפחה" – עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות, פעמים,

תפקיד חשוב בהפצת הספרות הזוהרית והשימוש הריטואלי בה ובהחדרתה לחוגים נרחבים בחברה היהודית, מעבר ללאיטה האינטלקטואלית. מעורבותם הרבה של השבתאים בהפצת הזוהר, שלא נעלמה מעיני מתנגדיהם, הביאה בסופו של דבר להסתייגותם של חכמים מהעיסוק בו ותרמה לעלייתה של הביקורת על קדמותו וסמכותו. קשה להפריז במידת חשיבות הזוהר בתנועה השבתאית על גלגוליה השונים, וכבר עמד על כך אברהם אלקיים, במאמרו 'הזוהר הקדוש של שבתי צבי':

ספר הזוהר תפס מקום מרכזי במיתוס, בליטורגיקה, בהנהגות ובאידיאולוגיה השבתאית לגילגוליה; משבתי צבי, שעליו העיד ידידו מנוער ר' משה פניירו (Pinheiro) כי ב'חכמת האמת לא למד מעולם כי אם בוהר ובס' הקנה' ועד ליעקב פרנק שחברי תנועתו כונו בשם 'זוהריסטען'. השבתאים כתבו פרשנות לספר הזוהר והיו מהם שכתבו את חיבוריהם בלשון הזוהר. אפילו לשון עולמם של השבתאים, שכינו את עצמם 'מאמינים' ואת תורתם בשם 'סוד האמונה', יונקת היא מלשון הזוהר. לית מאן דפליג כי לספר הזוהר מקום חשוב בעיצוב דרכה של התנועה השבתאית לתולדותיה.⁵

ספר הזוהר נתפס בעיני השבתאים כחלק מן הקנון המקודש, לצד התנ"ך והגמרא.⁶ תפיסה זו הופיעה לפני השבתאות, אולם על פי הכלל המפורסם שניסחו ר' יוסף קארו וחכמים ספרדים אחרים בני זמנו, סמכותו של הזוהר, העולה על סמכותם של הפוסקים, כפופה לסמכותו של התלמוד הבבלי. פוסקים אשכנזים דחו כלל זה והסתייגו מסמכותו של הזוהר בשאלות הלכתיות.⁷ לעומת זאת, בחוגי השבתאים היא נתפסה כעולה על זו של התלמוד,

44 (תש"ן), עמ' 19. שני החוקרים הללו מציגים את עמדתם בניגוד לדעת גרשם שלום, שגרס כי תפוצת הקבלה הלוריאנית קדמה לשבתאות והייתה גורם מרכזי להופעתה ולהתפשטותה. ראו: שלום (לעיל הערה 2), עמ' 287-288; הנ"ל, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו (להלן: שבתי צבי), א, תל-אביב תשל"ה, עמ' 52-74.

5 א' אלקיים, 'הזוהר הקדוש של שבתי צבי', קבלה, 3 (תשנ"ח), עמ' 345-347. אולם ראו את הבנתו כי הנטייה להתמקד בזוהר לא הקיפה את כל המאמינים בני הדור הראשון (שם, עמ' 383, הערה 179). לדעתו, המגמה לראות בזוהר את ספר היסוד השבתאי חלה בדור השני, אצל תלמידי נתן העזתי, והגיעה לשיאה בפראנקיום. הממצאים על מעורבותם של שבתאים בהפצת הזוהר והדפסתו שייסקרו במאמר זה מאששים את טענתו של אלקיים.

6 כך, למשל, אומר נתן העזתי (או אחד מתלמידיו): 'ועוד דע שכל התורה בין מקרא בין משנה בין תלמוד בין זוהר'. ראו: א' אלקיים, 'סוד האמונה בכתבי נתן העזתי', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 237. גם קרדונו מונה את הזוהר לצד התורה והגמרא. ראו: ג' שלום, מחקרי שבתאות, ההדיר י' ליבס, תל-אביב תשנ"ב (להלן: מחקרי שבתאות), עמ' 419. וראו גם: שם, עמ' 421.

7 לשאלת סמכותו ההלכתית של הזוהר, ראו: י' כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 52-70; מ' בניהו, 'יוכוח הקבלה עם ההלכה', דעת, 5 (תש"ם), עמ' 61-115; מ' חלמיש, 'הקבלה בפסיקה של ר' יוסף קארו', דעת, 21 (תשמ"ח), עמ' 85-102; הנ"ל, 'סמכותו ההלכתית של הזוהר', בתוך: א' שגיא

לפחות בשאלות אסכטולוגיות.⁸ דעה זו ניסח נתן העזתי בטקסט המכונה 'זאת למוהר' על מלכא משיחא':

ומוכרח שנשוב ונאמר מ"ש הרמב"ם ז"ל באגרת תימן, כי ענייני מ"ה [מלך המשיח] לא נודעו לנו עד שיבא.⁹ כי דברי חז"ל אין אנו מבינים אותם. ועכ"ז כל מי שירצה לחקור היטב ימצא עזר גדול וסיוע על כללות דבריו בדברי חז"ל ובפרט בדברי זוהר. וכיון שלא נמצא בתלמוד בפי' [בפירושו] שיחלוק עליו יש לנו לילך אחר ס' זוהר לפסוק כדבריו. וכן אמרו בפירושו הפוסקי' האחרונים בכמה ענייני' ובפרט בענין תפילין בח"ה [בחול המועד] שאין אנו מניחי' אותם מפני דברי זוהר. ולא נמצא בתלמוד בפי'.¹⁰ ואפי' לפי האשכנזי' שמניחין הוא מפני שסוברים שלפי דעתם מכרעא מילתא בתלמודא להניח. ועם שרש"ל ז"ל הפריז על מדותיו בענין,¹¹ כבר הכה על קדקדו הרמ"ע מפאנו ז"ל בתשובו'.¹² וכן כלל זה מפורש בשו"ת הרדב"ז.¹³ ובכמה דברים אנו פוסקי' כירושלמי בדבר דתלמודא דידן לא פליג. והנה ענייני מ"ה יר"ה [מלך המשיח ירום הודו] לא נתגלו בתלמו' בפי' כדי שלא יבוא ח"ו בני אדם לידי טעות. ונאמרו בהעלם בס' זוהר אשר נגזו וכתוב בספרו שלא יתגלה כי אם קרוב לימות המשיח. וכן כתוב שם שימצאו כמה ספרי אגדתא המגלי' עניינים אלו בדרא דיתגלי מ"מ [מלכא משיחא], וכמה פעמים נאמ' בס' זוהר יתפרנסון בחיבורא דילך בדרא בתראיה¹⁴ ולכן יש לנו להביא ראיה מדברי זוהר בעניינים אלו וכל מה שנמצא בתלמוד שנראה שותר לעניינינו נברר אותו בע"ה.¹⁵

8 וז' ספראי (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה, תל-אביב 1997, עמ' 321-350; י' תא-שמע, 'רבי יוסף קארו בין ספרד לאשכנז - לחקר התפשטות ספר הזוהר', תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 159-170; הוס (לעיל הערה 1), עמ' 277-280.

8 בנושא זה דנתי כבר בקצרה, שם, עמ' 284-287.

9 אינני יודע בדיוק לאילו דברים כוונתי, אבל ראו: אגרת תימן לרבנו משה בן מימון, בעריכת א"ש הלקין, ניו יורק תשי"ב, עמ' 61, 85. וראו גם: משנה תורה, הלכות מלכים יב, ב: 'וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע האדם איך יהיו עד שיהיו'. על השימוש של נתן העזתי בטענה זו של הרמב"ם, ראו גם להלן, בסביבות הערה 19. על השפעת דברים אלה של הרמב"ם על השבתאות והקושי שהם הציבו בפני ר' יעקב ששפורטש, כאשר בא להכחיש את משיחיותו של שבתי צבי, ראו: ד' ברגר, 'גישתו הרצינוליסטית של הרמב"ם לתקופה המשיחית', בתוך: *Maimonidean Studies*, 1 (1990), עמ' 1-8. תודתי לאברהם אלקיים שהפנה את תשומת לבי למאמר זה.

10 זוהי פרפרזה על דברי ר' יוסף קארו בבית יוסף, או"ח הלכות תפילין, לא: 'מאחר שבתלמודא דידן לא נתבאר דין זה בפירושו מי יערב לבו לגשת לעבור בקום עשה על דברי רשב"י'.

11 שו"ת מהרש"ל, סימן צח.

12 שו"ת הרמ"ע מפאנו, סימן קח.

13 שו"ת הרדב"ז, ד, סימן פ (ראו גם סימן לו). על הסתמכותו על הרדב"ז לעניין היחס בין הלכה לקבלה, ראו: כ"ץ (לעיל הערה 7), עמ' 57, הערה 16.

14 תקוני זוהר, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשל"ח,² כג ע"ב-כד ע"א (תיקון ו).

15 ג' שלום, 'איגרת נתן העזתי על שבתי צבי והמרתו', מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה,

סמכותו העדיפה של הוזהר על דברי חז"ל באה לידי ביטוי בדברי המגיד של החוזה השבתאי ר' מרדכי אשכנזי: 'באם שיהיה איזה דבר שסותר לדברי רז"ל ינדעון כי לא דברתי אני אלא כי אם הדברים הנאמרים בראיות ברורות מן הוזהר והתקונים וכל שכן מס' הקנה'.¹⁶ התפיסה שמסמכותו של הוזהר עדיפה על סמכות התלמוד הביאה להעדפת לימוד הוזהר על לימוד חלקיו האחרים של הקנון. על פי דברים שנמסרו מפי נתן העזתי: 'שכשאדם לומד זהר מעלים עליו כאלו קרא מקרא משנה גמרא והכל'.¹⁷ כמו כן נמסר 'שאמר שלא יפלפלו עוד בהלכות ויותר טוב ללמוד זוהר ותיקוני' ומדרשים'.¹⁸

מדברי נתן העזתי בקונטרס שצוטט לעיל משתמע שעדיפות הוזהר על הגמרא היא במידע המשיחי הגנוז בו, המתבהר לאור האירועים האקטואליים הקשורים בהופעתו של שבתאי צבי. תפיסה זו באה לידי ביטוי גם בדברי נתן העזתי באיגרת על ההמרה: 'ואף כי לא מצאנו רמז בפשטי התורה דבר זה, כבר ראינו דברי חז"ל בעניינים אלה כמה תמוהים ולא יכולנו להשיג סוף דעתם בשום דבר מדבריהם [על הגאולה!] כמו שהעיד גם כן על דבר זה המאור הגדול הרמב"ם ז"ל'¹⁹ ולא יובנו דבריהם כי אם בשעת מעשה בעזרת

ירושלים תשל"ד, עמ' 241. וראו גם: הנ"ל, שבתאי צבי, עמ' 690; ח' וירשובסקי, בין השיטין, בעריכת מ' אידל, ירושלים תש"ן, עמ' 136; הוס (לעיל הערה 1), עמ' 852. וראו גם בהמשך הדברים: 'מוכרחי' אנו להאמין דבריהם שהרי מקובל בידינו גדולת קדושת ס"ה כשאר כל כתיבי הקדש ואין להתפלא על שלא נמצא רמז לזה בתלמוד כי כבר כתבנו לעיל טעם מספיק לזה (שלום, שם, עמ' 254). השפעת דברי נתן ניכרת בס' נשמת דוד של החכם השבתאי ר' דוד די מדינה (שאלוניקי תק"ז, נח ע"ב): 'מש"א כ היום תליית שוכינו להיות בסוף קץ כל הקיצין וקץ של בעתה וגם שאין בעל הגנס מכיר בניסו שאין דברי' עיקריים אלא (צ"ל: אלה) לישראל נמצאים בתלמוד רק ברמזים של רז"ל וצריך עסק בחכמת האמת להבין חידויהם העמוקות'.

16 ראו: ג' שלום, חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי: על דבר פנקס החלומות של ר' מרדכי אשכנזי תלמידו של ר' אברהם רוויגו, ירושלים תח"ץ (להלן: חלומותיו), עמ' כט. וראו גם את דברי המגיד לר' מרדכי: 'אמר שהדברים הנכרים דברי אמת, כמו שמראים ראיות ברורות מן הוזהר, לזה אין ספק שיוכל האדם לטעות, לאפוקי הדברים שהם נעשים מכת השכל דהיינו שאין ראיה ברורה על זה מן הוזהר ומן התקוני', לזה לעת עתה צריך האדם להשכיל בשכלו אם להאמין או לא. ואם לא יאמין בדברים כאלו שנאמרו בלי שום ראיה מן ספר הוזהר או מן התקוני' אין להאניש [!] באדם כזה שאין רוצה להאמין בכלום (שם, עמ' נג). צייטתי על פי הנוסח המלא שהביא מ' בנידו, התנועה השבתאית ביוון, ירושלים תשל"ג (=ספונות, יד [תשל"א-תשל"ח]) (להלן: התנועה השבתאית ביוון), עמ' תכת.

17 בניהו, שם, עמ' רצד. וראו גם את הדברים שמסר ר' בנימין הכהן משם נתן העזתי: 'שכמו שאומר ר"ת שבגמר בבליית אדם יוצא ידי חובתו ממק' משנה וגמ' [תוספות לסנהדרין כד ע"א] כן מי שלומד בוזהר יוצא חובתו מן הכל לפי שכולל הכל' (שם, עמ' רפה). על פי הנהגות נתן העזתי מפי ר' אליהו מוג'אג'ון, קריאת הוזהר מעולה יותר מלימוד 'מדרש או לימודים אחרים' (שם, עמ' רפד).

18 א' פריימאן (מהדיר), עיני שבתאי צבי, ברלין תרע"ג, עמ' 96. וראו גם את דברי ר' יוסף הלוי, המובאים להלן בהערה 24. שלום סבר שדברים אלה מלמדים שנתן העזתי המליץ ללמוד 'וזהר ומדרשים דהיינו אגדה וקבלה' במקום הלכה ופולפול (שבתאי צבי, ב, עמ' 584). אולם דומני שנתן עזתי לא התכוון למדרשי חז"ל, אלא למדרשים זוהריים, דוגמת מדרש הנעלם.

19 ראו לעיל הערה 9.

השם'.²⁰ על פי הדברים בהמשך האיגרת, המתבססים בעיקר על מאמרי הזוהר, משתמע שהכוונה ב'דברי חז"ל' היא בעיקר לזוהר.

התפיסה שדברי הזוהר מתבהרים לאור האירועים הקשורים בשבתי צבי, באישיותו ובסוד האמונה שלו עיצבה את אופיה של הפרשנות השבתאית לזוהר. אברהם אלקיים עמד על התודעה הרנסנסית של ראשי האידאולוגים השבתאים ביחס לזוהר:

החל מהמאה השנייה (שבה נתחבר הזוהר לדעתם) ועד המאה הי"ז נשתכח סוד אמונתו של בעל הזוהר וימים רבים לישראל' ללא סוד אלהי אמונתו של הזוהר. רוצה לומר, עם מותם של רשב"י וחבורתו מת ספר הזוהר עמם. אין איפוא מה לדבר על רציפות העיסוק בסודות ספר הזוהר.²¹

עמדה הרמנויטית זו כרוכה בהכרח בביקורת (גלויה או סמויה) כלפי צורות הפרשנות הקודמות של הזוהר, והיא באה לידי ביטוי במסורת שעל פיה, 'גילה [שבתי צבי] לו [למשה פינירין] סוד האלקות הנודע לנו והראה לו בוזהר שהוא פשוט אע"פ ששום אדם לא הבין את הדברים'.²² ביקורת כנגד הפרשנות הלוריאנית לזוהר מופיעה בדברי ר' אברהם רוויגו על בן חסותו, ר' מרדכי אשכנזי: 'עד עתה כמעט לא היה שום אחד שיכול לעבור בו [בוזוהר] כמו שנראה אפילו שבא האר"י שכתב מה שכתב עכ"ז מכל כתביו לא יוכלו להבין כמעט שום מאמר מן הזוהר ועתה ע"י כללים שניתן לו [למרדכי אשכנזי] ת"ל יכולים להבין כמה וכמה מאמרים'.²³ הטענה שפרשנות האר"י לא הבהירה דיה את סודות הזוהר, ובעיקר לא את המידע האסכטולוגי שבו, מצטרפת להסתייגויות מקבלת האר"י.²⁴ כקבלה שאיננה

20 יעקב שפורטס, ספר ציצת נובל צבי, מהדורת י' תשבי, ירושלים תשי"ד, עמ' 260; שלום, שבתי צבי, ב, עמ' 628.

21 אלקיים (לעיל הערה 6), עמ' 63. וראו גם עמ' 65.

22 בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' תפז-תפח. וראו: אלקיים (לעיל הערה 5), עמ' 372.

23 שלום, חלומותיו, עמ' כד. ביקורת על האר"י שבה ומופיעה בדברי המגיד לר' מרדכי. ראו למשל: 'מי לנו גדול מהאר"י ז"ל רק שדבריו הם סתומים אפילו שפירש אותם לפירש פרטים מטעם שלא היה זמן או שיכולו לפרש כדי שיבינו' (שם, עמ' ל. וראו גם עמ' ל-לב). שלום הצביע על כך שגישה כזאת מצויה כבר אצל נתן העזתי, שכתב שאין לקרוא עוד בכתבי האר"י: 'מפני שהם סתומים ואין אדם חי שהבין דבריו אלא הרח"ו זצוק"ל' (שם, עמ' ל). ביקורת כנגד פרשנויות קודמות לזוהר משתמעת מדברי ר' מרדכי אשכנזי בהקדמתו לס' אשל אברהם (פירודא תס"א, ו ע"ב): 'בלתי ספק דבכללים אלן הנרמזים פה בספירן בתחלת זה הספר יכול בר נש להשכיל ולהבין בוזהר ובתיקוני' בשפות משלשה חדשים יותר ממה שאחרים הבינו בכמה וכמה שנים'. אין ספק שבדברים אלה יש ביקורת כנגד העמדה הפרשנית הלוריאנית, שהדיגשה את הקושי בהבנת הזוהר. ראו למשל את המסורת על האר"י, שלקח 'הספר ההוא וילך ויתבודד בבית אחד בחצרו ג' שנים והיה שונה בספר ההוא ומעיין בו בטרחה גדולה', בתוך: מ' בניהו (מהדיר), ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ו, עמ' 154.

24 ר' יוסף הלוי מסר שנתן העזתי התנגד לעיסוק בקבלת האר"י: 'ומזה הטעם הזהיר שלא לעסוק בחכמת האר"י ז"ל ושלא לקרות ההלכה בפלפול' (ציצת נובל צבי, עמ' 190). על התנגדות השבתאים לכוננות האר"י, ראו: שלום, חלומותיו, עמ' מו-מח.

רלוונטית לעידן המשיחי המצויות בכתבי השבתאים. לדברי גרשם שלום: 'משבר קבלת האר"י בחוגים אלו התחיל מיד עם ראשית התנועה ונמשך כל ימי קיומה עד אחרוני הפרנקיסטים [...] אין פלא שגם עצם שיטת האר"י נתערער משהתחילו לחשוב שבתקופת הקץ האמתית ובערב התקופה הזאת יתגלו סודות זוהר לפי אמתותם שאפילו האר"י לא עמד עליהם'.²⁵

קבלת האר"י, שזכתה למעמד דומיננטי בקרב מרבית המקובלים במאה השבע עשרה, הציגה מערכת מורכבת ומסובכת של ישויות ועולמות עליונים כמפתח ההרמנויטי לספר הזוהר.²⁶ בניגוד לעמדה הלוריאנית, הציגו השבתאים מפתח הרמנויטי לזוהר שעיקריו הם האירועים המשיחיים, אישיותו של שבתי צבי וסוד אמונתו.²⁷ התפיסה שהזוהר מתבאר לנוכח האירועים האסכטולוגיים האקטואליים, התודעה הרנסנסית השבתאית והערעור על ממכותה הבלבדית של פרשנות האר"י הביאו לפריחה של פרשנות יצירתית של הזוהר בקרב השבתאים.²⁸

המקום החשוב של הזוהר בתודעתם של השבתאים, ואמונתם סודותיו מורים על שליחותו המשיחית של שבתי צבי ועל סוד אמונתו, מסבירים את מאמציהם להפיץ את הספר. כך, אברהם מיכאל קרדונו הכריז: 'זמה שהיה חייב יודע האמת שלא למסור אותה לכל אדם אלא לאנשי סגולה עתה נהפך לחובה וחייב כל אדם המבין עניני זוהר ומאמרי רז"ל המדברים בענין אלוהותו של הקב"ה לפרש אותו בגלוי גמור ולהרחיב הדבור יותר מדאי ולא יחשב המעשה הזה לעון כי אם לזכות [...] לכן מוכרח אני לתת מים לכל צמא'.²⁹ המגמה לכלול את ספר הזוהר בסדר הלימוד ובריטואל ניכרת בהנהגות נתן העזתי.³⁰ למשל, בראש ההנהגות מכתב יד של ר' שמעיה די מאיו נאמר: 'בראשית בכורי כל יקבע עתים בס' הזוהר'.³¹ על פי ההנהגות שמפי ר' אליהו מוג'אג'ון, נתן העזתי נהג ללמוד כל יום

25 שלום, שם, עמ' כט.

26 ראו את דברי ר' חיים ויטל בשער ההקדמות, סדרת כתבי רבנו האר"י זצ"ל, ה, ירושלים תשמ"ח, עמ' ג-ד. וראו גם: הנ"ל, עץ חיים, שם, א, עמ' מב-מג.

27 אלקיים מכנה את הפרשנות השבתאית בשם 'ההרמנויטיקה המשיחוצנטרית' (לעיל הערה 5, עמ' 362).

28 ראו: אלקיים (לעיל הערה 6), עמ' 65. פריחה זו באה לאחר תקופה ארוכה שבה נכתבו בעיקר אנתולוגיות של פירושים לזוהר. על האנתולוגיות האלה במאה השבע עשרה, ראו: B. Huss, 'The Anthological Interpretation: The Emergence of Anthologies of Zohar Commentaries in the Seventeenth Century', *Prooftexts*, 19 (1999), pp. 1-19.

29 ראו: בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' קפב.

30 גריס עמד על חשיבות קביעתו של טקסט כחיבור לימוד חובה והכללתו בריטואל כקריטריונים להיותו של הספר חלק מן הקנון היהודי. על פי זה, ניתן לראות בהנהגות נתן העזתי עדות למעמדו של הזוהר כטקסט קנוני של השבתאים. ראו: ז' גריס, 'בין ספרות להיסטוריה: הקדמות לדיון ועיון בשבחי הבעש"ט', טורא, ג (1994), עמ' 156; הנ"ל, 'העתקת והדפסת ספרי קבלה' (לעיל הערה 4), עמ' 209.

31 ראו: בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' רעז.

בווהר: 'סדר של הלימוד שהיה נוהג הרב ללמוד הוא זה: ביום בתחלה היה לומד פסוק ואח"כ מדרש ואח"כ תלמוד ואח"כ זהר. וכשהיה קם ללמוד קודם אור הבקר היה לומד להפך בתחלה זהר ואח"כ תלמוד ואח"כ מדרש ואח"כ פסוק והכוונה כנגד אבי"ע [אצילות, בריאה, יצירה, עשייה].³² מדברים אלה משתמעת עדיפות ספר הזוהר, המקביל לעולם האצילות, לעומת הטקסטים הקנוניים האחרים, המקבילים לעולמות בריאה, יצירה ועשייה. כאמור, בהנהגות נתן העזתי נאמר במפורש שלימוד הזוהר עדיף על לימוד טקסטים קנוניים אחרים: 'סדר לימוד היום תנ"ך מג"מ [משנה, גמרא, מדרש] ועל הכל ס"ה [ספר הזוהר] הקדוש. ואם לא היה לו שהות, היה לומד ס"ה'.³³ נתן העזתי מורה על קריאה ריטואלית בחלקים מספרות הזוהר, בעיקר בספרא דצניעותא ובאידרות. כך, תיקון השחר כולל: 'שירת האזינו עשרת הדברות [...] גם פרק א' מספר יצירה ופר' א' מס' דצניעותא',³⁴ וכן נאמר בהנהגותיו: 'טוב לומר בע"ה' פרקי' דס' דצניעותא וס' יצירה וב' האידרות ואמר כי ע"ז נאמר אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו³⁵ טוב להתמי' קריאות אלה בתמידות דהיינו פ"א [פעם אחת] בכל יום'.³⁶

כאמור, מסוף המאה השבע עשרה חלה עלייה מרשימה בהדפסת ספרות הזוהר ובהפצת מנהגי הקריאה הריטואלית בו.³⁷ לאחר ההדפסה הראשונה של הזוהר לתורה במנטובה ובקרימונה בסוף שנות החמישים של המאה השש עשרה (שי"ח-שי"ט), נדפסה עד להופעת השבתאות עוד מהדורה אחת בלבד (לובלין שפ"ג-שפ"ד).³⁸ לעומת זאת, במאה השנים שלאחר התגלותו של שבתי צבי נדפסו שבע מהדורות.³⁹ באותה תקופה נדפסו גם שבע

32 בניהו, שם, עמ' רפה. יש לציין שעל פי הערה שבראש כ"י טורונטו (אוסף פרידברג 015-5), אליהו הנביא המליץ לשבתי צבי לקרוא בווהר יומם ולילה (אלקיים [לעיל הערה 5], עמ' 347). לדעת אלקיים (שם, עמ' 370) זהו הרקע לדברי נתן העזתי על עדיפות הלימוד בווהר על לימוד ההלכה.

33 בניהו, שם, עמ' רפב. וכן שם, עמ' רצד: 'ששמע מהרב שכשארם לומד זהר מעלים עליו כאלו קרא מקרא משנה גמרא והכל'.

34 שם, עמ' רפ.

35 פסחים נ ע"א.

36 בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' רפב. 'הרב אמר שטוב הרבה ליקח בעל פה ה' פרקי' של ספרא דצניעותא וכן ס' יצירה וב' האדראות והיה אומר שעל זה נאמר אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו. ושגם טוב להתמיד בקריאות אלה בתמידות היינו בכל יום פרק וכיוצא' (עמ' רפד). ראו גם שם, עמ' רע-רעא. וראו: 'ליבס, סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 372, הערה 27. ליבס מצא וזראה דומה גם בראש פירוש ספרא דצניעותא הנדפס בס' זוהר הרקיע (קורין תקמ"ה, קיט ע"א), הנדפס תחת הכותרת 'פי התלמיד'. לדעתו, ייתכן שהרב מלמד שבעל פירוש זה היה שבתאי.

37 בסקירת הדפסות הזוהר הסתייעתי בחיבורים הבאים: G. Scholem, *Bibliographia Kabbalistica*, Leipzig 1927; 'וינוגרד, אוצר הספר העברי, ירושלים תשנ"ה.

38 על האפשרות שמהדורה נוספת נדפסה בוונציה, עוד לפני דפוס לובלין, ראו: שלום, שם, עמ' 167; גריס, 'עיצוב ספרות ההנהגות העברית' (לעיל הערה 4), עמ' 555-556.

39 זולצברג תמ"ד; אמשטרדם תע"ה; אמשטרדם תפ"ח; קושטא תצ"ו; פרנקפורט דאודר ת"ק; זולקווא תק"י; זולקווא תקט"ו.

מהדורות של תיקוני זוהר, ⁴⁰ ספר שנדפס לראשונה במנטובה בשנת שי"ח (1558) ולא נדפס כלל במאה השבע עשרה. ⁴¹ נוסף על כך נדפסו במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה מהדורות רבות של האידרות, שחלקן כוללות גם את ספרא דצניעותא, ⁴² ליקוטים מן הזוהר, ⁴³ פירושי זוהר, ⁴⁴ ותרגום של הזוהר ליידיש. ⁴⁵ בתקופה זו גם הייתה עלייה בתפוצת מנהגי הקריאה הריטואלית בזוהר במועדים שונים. נוסף למנהגי הקריאה במאמרי זוהר כליל שבועות ובליל הושענא רבה, ⁴⁶ שנזכרו במקורות שונים לפני הופעת השבתאות אך

40 אמשטרדם תס"ו; אמשטרדם תע"ט; אורטה קואי תע"ט; קושטא ת"ק; זולקווא ת"ק; זולקווא תקט"ו. מהדורה נוספת נדפסה בסלוניקי בין תקי"ד לתקמ"ו. ראו: וינוגרד [לעיל הערה 37], ב, עמ' 672.
 41 לעומת זאת, יש לציין שזוהר חדש, שנדפס לראשונה בסלוניקי בשנ"ז, נדפס עוד פעמיים עד לשנות השישים של המאה השבע עשרה (קראקא שס"ג; ויניציאה ת"ח) ועוד פעמיים עד לשנות השישים של המאה השמונה עשרה (אמשטרדם תס"א; קושטא ת"ק). לפני הופעת השבתאות נדפס גם לקט מאמרי זוהר, ס' מעלפת ספירים (קושטא ת"ך) מאת ר' שלמה אלגאזי, שזכה להדפסות רבות במאה השמונה עשרה. ראו: גריס, ספרות ההנהגות, עמ' 75-76. לקט נוסף הוא ס' תורת אמת (שאלוניקי שס"ה) מאת דוד בן אברהם שמריה. על ספרי הנהגות, מפתחות ומילונים לזוהר שנדפסו לפני המאה השמונה עשרה, ראו: גריס, שם, עמ' 71-80.

42 זאת האדרא רבה (ויניציאה תס"א); האדרות הקדושות (אמשטרדם תס"ח); האדרות הקדושות (קושטא תע"ח); האדרא רבה ווטא (אמשטרדם תע"ט); נאדר בקודש (אמשטרדם תפ"ג); אדרא רבה ווטא (קושטא תצ"ו); נאדר בקודש (אומיר תצ"ח); ספר האדרות הקדושות (ויניציאה תק"א); נאדר בקודש (אומיר תק"ו); האדרות הקדושות (ויניציאה תק"ג); נאדר בקודש (אומיר תקט"ו).
 43 לקט מאמרי זוהר לשבועות, הר אדני, נדפס באמשטרדם בשנת תע"ב.

44 אור ישראל (פרנקפורט דאודר תס"ב); אשל אברהם (פירדא תס"א); חמדת צבי (אמשטרדם תס"ו); בן דוד (אמשטרדם תפ"ט); רוח דוד (שאלוניקי תק"ז). פירושי זוהר של ר' ליב פרילוק נדפסו בתוך ס' יראה (ברלין תפ"ד). פירושו של ר' אברהם חזקוני, שתי ידות, החל להידפס בקושטא תל"ט, אך מלאכת ההדפסה לא נשלמה. כפי שנראה בהמשך הדברים, מרביתם של פירושים אלה נכתבו בידי מקובלים שבתאים.

45 נחלת צבי (פרנקפורט דמיין תע"א; זולקווא ת"ק). מהדורות נוספות רבות של ספר זה יצאו במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה ובמאה התשע עשרה. ס' מעשי ה' (או, בחלק מהמהדורות, ס' מעשה ה') לר' עקיבא בר בן יוסף, הכולל מעשיות מהזוהר בתרגום לעברית וליידיש, נדפס במהדורות רבות במאה השמונה עשרה. המהדורות הראשונות (על פי וינוגרד [לעיל הערה 37]) הן: פרנקפורט דמיין תנ"א; פירדא תנ"ד; פרנקפורט דמיין תנ"ה; פרנקפורט דאודר תס"ז; אמשטרדם תס"ח; פרנקפורט דמיין תפ"ב; אמשטרדם תפ"ג. על מהדורת אמשטרדם תס"ח של חיבור זה, ראו: ש' צפתמן, הסיפורת ביידיש: מראשיתה עד שבחי הבעש"ט, ירושלים תשמ"ה, עמ' 91-94; ז' גריס, התעוררות האינטליגנציה הרדומה, הדפסת ספרים במאה ה"ח בכלל ולקהל הקוראים במזרח אירופה בפרט כביטוי לתהליכי תמורה ושינוי בחינוך היהודי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 43.

46 על תולדותיו של תיקון ליל שבועות, ראו: 'וילהלם, ס'דרי תיקונים', עלי עי"ן [קובץ מאמרים], ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 125-130; ג' שלום, פרקי"סוד בהגנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 131-132; תשבי, משנת זוהר, ב, עמ' תקלא-תקלב; 'ליבס, 'המשיח של הזוהר: לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי', בתוך: ש' ראם (עורך), הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, כ"ד-כ"ה בכסלו תשל"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 208-215; מ' חלמיש, 'תיקון ליל שבועות', מחקרי חג, ה (תשנ"ד), עמ' 62-63. E. Wolfson, 'Forms of Visionary Experience', in: P. Schäfer and J. Dan (eds.), *Gershom Scholem's Major Trends*

זכו לתפוצה רבה במיוחד אחריה,⁴⁷ נפוצו במאה השמונה עשרה תיקונים הכוללים קריאה בזוהר למועדים שונים, ביניהם, ליל שביעי של פסח⁴⁸ והלילה שלפני ברית המילה.⁴⁹ בהשפעת ספר חמדת ימים, שנדפס לראשונה באיזמיר בשנים תצ"א-תצ"ב, זכו לתפוצה רבה תיקונים שכללו קריאה בזוהר.⁵⁰ טקסט נוסף שתורם להפצת הזוהר במאה השמונה עשרה הוא ספר חק לישראל, שנדפס לראשונה במצרים בשנת ת"ק, ספר לימוד יומי הכולל, לצד קטעי מקרא, משנה וגמרא, גם קטע זוהר יומי.⁵¹

הזיקה בין השבתאות להפצת הספרות הזוהרית איננה כרונולוגית בלבד, וניתן להצביע על מעורבות ישירה של חוגים שבתאיים שונים בהפצתה בתקופה זו. אחד ממרכזי ההפצה במאה השמונה עשרה היה בית הדפוס של ר' יונה בן יעקב אשכנזי, שפעל בקושטא, באורטה קואי ובאיזמיר.⁵² לדעת ישעיה תשבי, ר' יונה ושותפו ר' דוד חזן, שהדפיסו את

in Jewish Mysticism, 50 Years After: Proceedings of the Sixth International Conference on

the History of Jewish Mysticism, Tübingen 1993, pp. 213-214, n. 21

: על אדני פז: הקבלה של ר' שמעון אבן לביא, ירושלים תש"ס, עמ' 15-16. על תולדות תיקון ליל הושענא רבה,

ראו: וילהלם, שם, עמ' 130-143; ליבס, המשיח של הזוהר, שם, עמ' 212, הערה 24. הכללת קריאה

במאמרי זוהר בסדר הלימוד שנהג בליל שבועות נהגה החל במאה השש עשרה. הרמ"ק ממליץ על

קריאה בזוהר (ספר הזוהר עם פירוש אור יקר, ירושלים תשכ"ב, כרך יג, עמ' קנט). הוא מציין באופן

ספציפי זוהר לפרשת יתרו. הקריאה בזוהר במהלך תיקון ליל שבועות נזכרת בדברי ר' אברהם

גאלאנטי (וילהלם, שם, עמ' 125) ובכתבי האר"י (שער הכוונות, סדרת כתבי רבנו האר"י זצ"ל, ט,

ירושלים תשמ"ח, עמ' רב-רג). סדרי הלימוד לליל שבועות וליל הושענא רבה, הכוללים קריאה

בזוהר, נדפסו לראשונה כתוספת לס' תיקוני שבת בקראקא, ככל הנראה בשנת שע"ג או בשנת שע"ד.

ראו: 'אלבוים, פתיחות והסתגרות: היצירה הרוחנית ספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה

השש עשרה, ירושלים תש"ן, עמ' 200, הערה 71. סדר קריאה ותיקון לילי חג שבועות והושענא רבה

נדפס לראשונה בניציאה ת"ח. המנהג לקרוא באדרא רבה בליל שבועות ובאדרא וזטא בליל הושענא

רבה, שיוחס במקורות אחרים לר' אפרים פאנציארי (ראו: פרי עץ חיים, סדרת כתבי רבנו האר"י זצ"ל,

ירושלים תשמ"ח, עמ' תקמ, תרמא) נזכר בסדרי התיקון לליל שבועות והושענא רבה של ר' משה

זכות, שנדפסו בס' טוב הארץ לר' נתן שפירא (ויניציאה תט"ו).

ראו: ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, תל-אביב תשט"ו, עמ' 1123.

47 ראו: 'יערי, 'ספרי תיקונים ותפילות לפי ספר חמדת ימים', קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 98-101;

48 מ' בניהו, 'סדר התיקון לשביעי של פסח', קרית ספר, נב (תשל"ז), עמ' 818-833.

49 שומר ברית (אמשרדס תע"ט), ברית יצחק (אמשרדס תפ"ט). על תולדות משמרות ליל הברית ועל

תפוצתם של ספרי תיקונים לליל הברית, ראו: א' הורוביץ, 'משמרות לילה במסורת היהודית: בין

תרבות עממית לדת רשמית', התרבות העממית: קובץ מחקרים בעריכת ב"ז קדר, ירושלים תשנ"ו,

עמ' 209-221. על הכללתם של קטעי זוהר ללימוד סביב מיטתו של חולה בס' החיים לר' שמעון

פרנקפורט (אמשרדס תס"ג), ראו: א' בר לבב, 'תפיסת המות בס' החיים לר' שמעון פרנקפורט',

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית תשנ"ו, עמ' 348.

50 ראו: יערי (לעיל הערה 48), עמ' 97-112, 247-262, 380-399.

51 גריס, 'העתקת והדפסת ספרי קבלה' (לעיל הערה 4), עמ' 210.

52 על בית הדפוס של יונה בן יעקב אשכנזי, ראו: א' יערי, 'שלושה דורות של מדפיסים בקושטא: יונה

בן יעקב אשכנזי בניו ובני בניו', קרית ספר, יד (תרצ"ז), עמ' 238-254; הנ"ל, הדפוס העברי

הספר המפורסם ורב־ההשפעה חמדת ימים,⁵³ היו חברים בחוג השבתאי שעמד מאחורי יצירה זו.⁵⁴ החכם השבתאי ר' חיים אלפאנדארי, שהיה מחברי החוג,⁵⁵ הוא שהביא ממצרים את כתב היד של תיקוני זוהר, שהדפיס יונה אשכנזי באורטה קואי בשנת תע"ט.⁵⁶ את כתב היד סידר והגיה ר' נפתלי הכהן כ"ץ מפרנקפורט, שנתן גם הסכמה לספר.⁵⁷ ר' נפתלי, שעל זיקתו לשבתאות דן לאחרונה יהודה ליבס,⁵⁸ נתן את הסכמתו גם למהדורת תיקוני זוהר עם פירוש חמדת צבי של השבתאי ר' צבי האטש (אמשטרדם תס"ו),⁵⁹ לתרגום הזוהר לידידיש, נחלת צבי, שהוציא האטש לאור (פרנקפורט דמיין תע"א),⁶⁰ לפירוש הזוהר, אור ישראל, של השבתאי ר' ישראל יפה (פרנקפורט דאודר תס"ג)⁶¹ ולמהדורת תיקוני זוהר שנדפסה באמשטרדם תע"ט. את המהדורה השנייה של תיקוני זוהר, שנדפסה בבית הדפוס של יונה אשכנזי בקושטא ת"ק, הוציא לאור ר' ירוחם וילנא, שכלל בספר הגהות ופירושים שלו ושל אביו, החכם השבתאי ר' יעקב וילנא, שהיה מחברי החבורה הקדושה של ר' יהודה החסיד וחבר בבית מדרשו של ר' אברהם רוויגו.⁶²

מרכז אחר של הדפסת ספרות הזוהר במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה היה בית הדפוס הגדול של ר' שלמה פרופס באמשטרדם.⁶³ בחלק מהדפסות הזוהר בבית דפוס זה היו מעורבים חכמים שבתאים. המוציא לאור של זוהר מהדורת אמשטרדם תע"ה, ר' משולם

בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 38–48.

53 מהדורה ראשונה, איזמיר תצ"א–תצ"ב; מהדורה שנייה, קושטא תצ"ה–תצ"ו.

54 ראו: י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 352, וגם עמ' 363, 416; י' ברנאי, 'לתולדות השבתאות ומקומה בחיי היהודים באימפריה העות'מאנית', פעמים, 3 (תש"ס), עמ' 64–65, 67. הנ"ל, יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח בחסות פקידי קושטא, ירושלים תשמ"ב, עמ' 77–84.

55 תשבי, שם, עמ' 354, הערה 59.

56 ראו את הקדמתו של ר' חיים אלפאנדארי, שם. וראו: תשבי, שם, עמ' 353.

57 ראו: יערי, שלושה דורות (לעיל הערה 52), עמ' 242. ר' נפתלי הכהן כ"ץ הגיע לקושטא בדרכו לארץ ישראל, אך שם נפטר. על חייו וכתביו, ראו: א' בר לבב, 'רבי אהרן ברכיה ממודינה ורבי נפתלי הכהן כ"ץ, אבות המחברים ספרי חולים ומתים', אסופות, 9 (תשנ"ו), עמ' קצח–רא.

58 י' ליבס, 'קיום לדמותו של ר' נפתלי כ"ץ מפרנקפורט, ויחסו לשבתאות', בתוך: ר' אליאור ו' דן (עורכים), קולות רבים, ספר הזיכרון לרביקה ש"ץ אופנהיימר, א (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יב), ירושלים תשנ"ו, עמ' 294–305.

59 שם, עמ' 295, הערה 13.

60 דברי ר' נפתלי בהסכמה זו, בזכות הפצת הזוהר לנשים ולעמי הארץ, יצוטטו להלן.

61 ליבס (לעיל הערה 58), עמ' 295–296. על הסכמותיו של ר' נפתלי כ"ץ לחיבורים שבתאיים נוספים, ראו שם, עמ' 295–297.

62 ראו: מ' בניהו, 'ר' יעקב ווילנא ובנו ויחסיהם לשבתאות', ירושלים – רבעון לחקר ארץ־ישראל, ד (תשי"ב), עמ' רד–רה; הנ"ל, 'ה'חברה קדושה' של ר' יהודה החסיד ועלייתה לארץ־ישראל', ספונות, ג–ד (תשי"ט–תש"ך), עמ' קעז. על שבתאותו של ר' ירוחם וילנא, שהיה בין היוצאים להגנתו של ר' יהונתן אייבשיץ, ראו: שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 671.

63 על כך שבבית דפוס זה שמרו אמונים לשבתאות, ראו: ש"ז שור, התקוה לשנת הת"ק, ירושלים תשל"ג, עמ' 12.

פייבוש היילפרין, היה מבני חבורתו של ר' יהודה החסיד.⁶⁴ השבתאי ר' שלמה אאיליון, רב הקהילה הספרדית באמשטרדם, היה בין המסכימים של מהדורת תיקוני זוהר שנדפסה בעיר זו בשנת תע"ט ושל מהדורת הזוהר שנדפסה שם בשנת תפ"ח.⁶⁵ אאיליון סייע להדפסת ס' נאדר בקודש, שהוציא לאור אברהם בן אברהם מירושלים בבית הדפוס של שלמה פרופס בשנת תפ"ג.⁶⁶ ספר זה, שנועד לקריאה לאחר התיקון בליל שבועות ובליל הושענא רבה, כולל את האידרא רבה וזוטא, ספרא דצניעותא, תפילת אליהו (הקטע הידוע גם בשם 'פתח אליהו'), כמו גם את ספר יצירה.⁶⁷

שבתאים היו מעורבים בהדפסת ספרות זוהרית גם בבתי דפוס אחרים.⁶⁸ מהדורת דפוס של תיקוני זוהר, הראשונה מאז הדפסתו במאה השש עשרה, הדפיס השבתאי צבי חאטש באמשטרדם, בבית הדפוס של משה מינדיס קויטניו, בשנת תס"ו (בבית דפוס זה יצאה לאור גם מהדורה של זוהר חדש, בשנת תס"א, עם הסכמתו של אאיליון⁶⁹). מהדורה זו, הכוללת את פירושו של צבי חאטש, חמדת צבי, מכילה רמזים שבתאיים ברורים.⁷⁰

64 כך הוא מוסר בשער הספר: 'הובא לדפוס ע"י זעירא דמן חבריאי של החסיד המפורסם מהור"ר יודא סגל ה"ה האלוף התורני מהור"ר משלם פייבש'. ראו: בניהו, "החברה הקדושה" (לעיל הערה 62), עמ' קצו; יערי, שלושה דורות (לעיל הערה 52), עמ' 532.

65 מהסכמתו של אאיליון למהדורה זו אנו למדים שר' יונה אשכנזי תכנן להוציא באותן שנים מהדורה של הזוהר עם פירוש האר"י: 'ועם היות שזה איזה שנים סמכתי את ידי בהסכמ' להמדפיס מוה"ר יונה מקונשטנטינה אשר רצה להדפיס ס' הזוהר עם פי' האר"י ז"ל מסביב יחנה כבר התניתי שם תנאי כפול שצריך שיעידו רבני קונשטנטינ' שפי' זה הוא מהאר"י ז"ל [...] מה גם שיהא מתחיל במצוה ובדפוס תוך זמן ב' שנים [...] ולא נתקיימו אלו התנאים נכונים הרי ההסכמה בטילה ומבוטלת אין בה ממש ולא תועלת'. יונה אשכנזי הוציא לפועל את תכניתו להדפיס את הזוהר רק בשנת תצ"ו.

66 המוציא לאור מספר שקיבל מידי ר' שלמה אאיליון את מהדורת הזוהר של ר' נתן שפירא הירושלמי, שעל פיה הגיה את נוסח הזוהר. אאיליון קיבל את מהדורת הזוהר של ר' נתן שפירא מידי חותנו, המדפיס ר' נתנאל פואה, אחיינו של ר' נתן ירושלמי. ראו: י' נדב, 'ד' שלמה אאיליון וקונטרסו בקבלה שבתאית', ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"ך), עמ' שד, הערה 8.

67 ר' שלמה אאיליון היה מעורב גם בהדפסת סדר תיקוני שבת וסדר תיקון שבועות (אמשטרדם תנ"א). על פי השער למהדורה זו, אאיליון הוא שהביא מצפת את נוסח ספר יצירה הנדפס בספר.

68 אחד המרכיבים להדפסת ספרות זוהרית במאה השמונה עשרה היה בית הדפוס של האחים גרשון ואהרון סגל. נוסף על מהדורות הזוהר (תק"י ותקט"ז) ותיקוני זוהר (ת"ק ותקט"ו) הדפיסו האחים את תרגום הזוהר ליידיש של צבי חאטש, נחלת צבי (ת"ק) ואת ס' חמדת ימים (תק"ב, תק"ד, תק"ו, תקי"ג, תקט"ו, תקט"ז). אמנם, אין בידי עדות למעורבותם של שבתאים בהדפסות אלה, אולם וולקווא הייתה ידועה כמרכז שבתאי (שלום, מחקרי שבתאות עמ' 581, 614).

69 המוציא לאור של מהדורה זו, יצחק בן אברהם מניושטט, הוציא לאור באותה שנה את מהדורה הראשונה של ס' ריאל.

70 חמדת צבי, אמשטרדם תס"ו, ח ע"א, נ ע"א. וראו: E. R. Wolfson, 'The Engenderment of Messianic Politics: Symbolic Significance of Sabbatai Sevi's Coronation', in: P. Schäfer and M. R. Cohen (eds), *Toward the Millennium: Messianic Expectations from the Bible to Waco*, Leiden, Boston and Köln 1998, pp. 252-255. וראו שם על המשמעות השבתאית של האירורים שבשער ס' חמדת צבי.

נוסף על פירושו של צבי חאטש לתיקוני זוהר, נדפסו בסוף המאה השבע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה פירושי זוהר נוספים של מקובלים שבתאים. למעשה, שבתאים כתבו כמעט את כל הפירושים לזוהר שנדפסו בתקופה זו. בשנת תל"ט החל ר' אברהם חזקוני להדפיס את פירושו לזוהר, שתי ידות, אך לא הספיק להדפיס יותר מקונטרס אחד.⁷¹ ס' אשל אברהם, פירוש הזוהר של מרדכי אשכנזי, המגיד השבתאי בחוגו של אברהם רוויגו, נדפס בפירודא בשנת תס"א.⁷² יש לציין שגם ניסיונו של ר' בר פרלהפטר, המגיד השבתאי הראשון בחוגו של אברהם רוויגו, להביא לדפוס את פירושו לספרא דצניעותא, עלי באר, נכשל בשל התנגדות הצנזורה.⁷³ שנה לאחר הדפסת ס' אשל אברהם נדפס בפרנקפורט דאודר ס' אור ישראל של ר' ישראל בן אהרון יפה, המכיל פירושים רבים לספר הזוהר. בדומה לפירושיהם של אברהם חזקוני ושל צבי חאטש (ובניגוד לס' אשל אברהם), ספר זה מכיל רמזים שבתאיים ברורים.⁷⁴ בשנת תק"ו נדפס בסלונקי פירוש לאדרא רבה של השבתאי ר' דוד די מדינה, ס' רוח דוד (נדפס יחד עם פירושו לשיר השירים, ס' נשמת דוד). גם בספר זה ניתן לזהות בקלות תכנים שבתאיים.⁷⁵

ההדפסות הרבות של הספרות הזוהרית במאה השמונה עשרה מעידות על הרחבת מעגל הקוראים והמשתמשים בזוהר ועל חדירתו לשכבות נרחבות יותר של הציבור היהודי, מעבר לאליטות האינטלקטואליות שבקרבן נפוץ הלימוד בו כבר בתקופות מוקדמות יותר. לתהליך זה סייעה הכללת הקריאה במאמרי זוהר בריטואלים שונים. התפיסה שהקדושה שורה גם באלמנטים הלא סמנטיים של הזוהר, ומכאן שיש ערך דתי לקריאה הריטואלית בו, גם אם אין מבינים את תוכנו, התגבשה בחוגים של מקובלים לוריאנים במחצית השנייה של המאה השבע עשרה.⁷⁶ הפצת מנהגי הקריאה הריטואלית בזוהר הלכה והתרחבה במאה

71 בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' עג-עד. צילום של הדפים הספורים שנדפסו מספר זה (ללא השער), שנעשה מטופס המצוי בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, מצוי בספריית שלום. בנו של ר' אברהם חזקוני מוסר בהקדמתו לס' שתי ידות על התורה (אמשטרדם תפ"ו), שהקונטרס מספרו של אביו נדפס בקוסטא. בצילום דפי הספר, דף 2a, רשם שלום שדברי חזקוני – 'זוהו נעשה ע"י קו הישר ומכנה אותו בלשון משיחא שהוא גימטר' נחש' – הם דעה שבתאית שישודה בכתבי ר' נתן העזתי. ראו גם: בניהו, שם.

72 ראו: ליבס, סוד האמונה השבתאית (לעיל הערה 36), עמ' 153–154.

73 כך מספר ר' בר בהקדמה לס' מעשה חושן וקטורת שלו (פראג תמ"ו). וראו: י' זנה, 'לתולדות השבתאות באיטליה', ס' היובל לאלכסנדר מארכס, ניו יורק תש"ג, עמ' 96, 99–100; ליבס, שם, עמ' 153.

74 ראו: אור ישראל, פרנקפורט דאודר תס"ב, יג ע"א, לו ע"א, מא ע"א, קנא ע"א. על ספר זה ועל מאבקם של ר' משה חאגיז ושל ר' יחזקאל קצנלבוין כנגדו, ראו: E. Carlebach, *The Pursuit of Heresy*, New York 1990, pp. 190-191. נכדו של המחבר הוציא קונטרס מיוחד בשם 'תפארת ישראל ווטא', ובו טען שהמאמרים השבתאיים בספרו של זקנו נוספו בידי מזויפים. ראו: שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 664.

75 ראו: בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' קצה-רב.

76 ראו: הוס (לעיל הערה 1), עמ' 297–300.

השמונה עשרה, וגם בפעילות זו היה מקום מרכזי לחוגים שבתאיים. כבר ראינו לעיל את מעורבותו של שלמה איליון בהדפסת האידרות שנועדו לקריאה ריטואלית בליל שבועות ובליל הושענא רבה. כפי שהראה מאיר בניהו, המנהג ללמוד באידרות, בספרא דצניעותא ובספר יצירה לשם תיקון מיוסד על הנהגות נתן העזתי.⁷⁷ שלמה איליון יזם גם את הדפסת ס' שומר הברית, התיקון הראשון ללילה שלפני ברית המילה, הכולל קריאה במאמרי זוהר, שנדפס באמסטרדם בשנת תע"ט. מי שהביא סדר תיקון זה לאמסטרדם מארץ ישראל היה ככל הנראה ר' משולם פייבוש היילפרין, בן חבורתו של ר' יהודה החסיד, שהוציא לאור את זוהר אמסטרדם תע"ה.⁷⁸ התפיסה שהקריאה בווהר מועילה, גם אם אין מבינים את תוכנו, מופיעה בשער של מהדורת זוהר חדש (אמסטרדם תס"א):

אליכם אישים אקרא שיסורו הנה גוי צדיק שומר אמונה. ללמד בי אמרי בינה אף מי שאין מבין בי נכונה קריאת לשוני מועלת לנשמה לענגה ולעדנה. אף דף אחד רק לשמור עידן ועדנה כ"ש [כל שכן] בשבתות שאית בכם נשמה עליונה.

המוציא לאור, ר' יצחק בן אברהם מנושישטט, ממליץ בהקדמתו לקרוא את הספר בין ראש השנה להושענא רבה.⁷⁹ ר' יהודה בן יוסף פרץ, חכם שבתאי שהביא לדפוס את ספרו הראשון

77 בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' רע-רעא. וראו לעיל הערות 34, 36. ר' משה חאגיז מספר בס' משנת חכמים (וואנויבעק תצ"ג, נו ע"א) על מנהגם של שבתאים ללמוד באידרות, בספרא דצניעותא, במסכת יומא ובספר יצירה בליל יום הכיפורים (בניהו, שם, עמ' רעא). יש לציין שר' משה חאגיז עצמו הוציא לאור מהדורה של ספר יצירה הכוללת גם ספרא דצניעותא ומסכת תמיד (אמסטרדם ת"ץ), כמו גם מהדורה של האדרא רבה (אמסטרדם תס"ח). הדבר מצביע על כך שגם המתנגד הגדול לשבתאות הושפע מהנהגות נתן העזתי, אולי בתיווכו של אברהם רוויגו, שעמו עמד בקשרים. ראו: מ' בניהו, 'ספרים שחיברם רבי משה חאגיז וספרים שהוציאים לאור', עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 150-151. אלקיים עמד על כך שחאגיז היה בקיא בכתבי נתן העזתי, ולמרות מאבקו בשבתאות, שיבא את ערכם (לעיל הערה 6, עמ' 240, הערה 25).

78 ראו: מ' בניהו, 'קהל אשכנזים בירושלים (תמ"ז-תק"ז)', ספונות, ספר שני (תשי"ח), עמ' קמט. תיקונים נוספים לליל שלפני ברית המילה, הכוללים קטעי זוהר, הם ס' ברית יצחק (אמסטרדם תפ"ט) וס' דברי הברית (שאלוניקי תק"ג). לעומת זאת, ס' דברי הברית (ויניציאה תס"ז) איננו כולל קטעי זוהר (הרובין [לעיל הערה 49], עמ' 219). מעניין לציין את העדות על לימוד עשרה חכמים בלילה שלפני ברית המילה של נכדו של המקובל השבתאי אברהם רוויגו בירושלים בשנת 1702. ראו: א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 240; הרובין, שם; E. Horowitz, 'The Eve of the Circumcision: A Chapter in the History of Jewish Nightlife', in: D. B. Ruderman (ed.), *Essential Papers on Jewish Culture in Renaissance and Baroque Italy*, New York and London 1992, pp. 566, 583, n. 51. סדר הלימוד איננו נזכר, אבל סביר שהוא כלל לימוד בווהר. על חבורה של עשרה חכמים שנבחרו על ידי אברהם רוויגו ועסקו בלימוד זוהר, ראו: יערי, שם, עמ' 241. ייתכן שתיקון זה הוא המקור לסדר הלימוד שבס' שומר הברית, שהובא כאמור מארץ ישראל. על החלטתה של חזרת משמרת בוקר במודנה, משנת 1711, לקרוא בווהר לאחר סדר התיקון בליל ברית המילה, ראו: הרובין, 'ליל ברית מילה', עמ' 566, 583, הערה 52.

79 הדעה שבקריאה בווהר יש תועלת, גם אם אין מבינים את תוכנו, חוזרת גם בהקדמה לס' רויאל, שר'

של נחמיה חיון, ס' רזא דיחודא (וינציאה תע"א) הדפיס בספר התפילות שלו, ס' שערי רחמים (וינציאה ת"ע) סדר תיקון ליל שביעי של פסח, הכולל קריאה בזוהר.⁸⁰ המחבר הדפיס בס' שערי רחמים גם את ספרא דצניעותא (שם, לא ע"ב-מג ע"ב). בשנת תס"ז הדפיס ר' יהודה פרץ בוונציה את ס' קראי מועד (נדפס יחד עם ס' שערי ירושלים) הכולל מאמרי זוהר שיש לאומרם בסעודות במועדים שונים. יונה אשכנזי, שהדפיס כאמור שתי מהדורות של תיקוני זוהר, חילק את הספר למאמרים שיש לאומרם בימים שבין ראש חודש אלול ליום הכיפורים: 'ולזכות הרבים אני תקנתי מיום אל יום אחדש אלול עד יום הכיפורים דבר יום ביומו שספר התיקונים מסוגל לתיקון הנפש כנודע ליודעי חן'.⁸¹ מנהג זה אומץ בס' חמדת ימים (שם הוא יוחס לר' חיים ויטל!),⁸² שתרם תרומה רבה להפצת מנהגי הקריאה הריטואלית בזוהר.

אמצעי נוסף להפצת הזוהר בתקופה זו היה תרגומו לשפות המדוברות. גם בכך היו מעורבים שבתאים. צבי חאטש, מחבר הפירוש לזוהר, נחלת צבי, שנזכר לעיל, הוא גם המוציא לאור של לקט מאמרי זוהר ביידיש, חמדת צבי (שנתחבר בידי אבי זקנו, ר' זעליג), שיצא לאור לראשונה בפרנקפורט דמיין בשנת תע"א וזכה למהדורות רבות במאה השמונה עשרה והתשע עשרה (חלקן בשם ס' נופת צופים).⁸³ צבי חאטש, כמו גם המסכימים על ספרו, מציינים שמטרתה של הדפסת התרגום ליידיש היא להפיץ את דברי המוסר שבזוהר בקרב פשוטי העם ובקרב נשים.⁸⁴ לדברי חאטש, בהקדמתו: 'ספר הזה לא נעשה לחקרי לב אשר לבבם כאולם ועולים במעלת הסולם כי דרך נשים לי פה לעצום עיני לברר על כל נעלם רק להמוני עם שאין ידם משגת אל ספר הזוהר גם כי למביני הזוהר אינו מצוי לכל אדם'. ר' נפתלי הכהן כ"ץ מפרנקפורט, שויקתו לשבתאות נזכרה לעיל, אומר בהסכמתו לספר:

הנה עתה רוצה להדפיס פשטים ודברי מוסר מספר הזוהר בלשון אשכנזי לזכות בו

יצחק בן אברהם הדפיס באותה שנה: 'על הזוהר כולם יעידון ויגידון שהלשון הזוהר אף שאינו מבין וקורא בו שהוא סגולה ותועלת גדול' לגופו ולנשמתו'.

80 בניהו, 'סדר התיקון לשביעי של פסח' (לעיל הערה 48), עמ' 820. וראו: הנ"ל, התנועה השבתאית ביוון, עמ' כו, הערה 33.

81 תקוני זוהר, אורטה קואי תע"ט, הקדמת המדפיס (וכך גם במהדורת קושטא ת"ק).

82 תשבי (לעיל הערה 54), עמ' 353-354. החלוקה של יונה אשכנזי מופיעה במרבית דפוסים תיקוני זוהר שנדפסו אחר כך.

83 על ספר זה ומהדורותיו, ראו: ח' ליברמן, אהל רח"ל, ניו יורק תש"ם, עמ' 417-431; גריס, ספרות ההנהגות, עמ' 69, הערה 102, 76; J. Baumgarten, 'Textes mystiques en langue Yiddish', Kabbalah, 2 (1997), p. 67. על מהדורותיו של ס' מעשי ה' לר' עקיבא בר בן יוסף, הכולל מעשיות מהזוהר בתרגום לעברית וליידיש, ראו לעיל הערה 45.

84 על הפצת דברי מוסר ודינים ביידיש 'עבור אנשים פשוטים ונשים שלשון הקודש אינם מבינים, בס' דרך הישר לעולם הבא של ר' יחיאל מיכל (פרנקפורט דמיין תס"ד), ראו: גריס, ספרות ההנהגות, עמ' 60.

את הרבים קטן כגדול שם נשים ועמי הארץ אשר ליקט וחיבר אם אמרתי למנוע להדפיס בלשון אשכנז משום קדושת דברי הזוהר [...] אשר זקוקין דגורא נפקא מפי ר' שמעון בן יוחאי וחרבריו ותלמידיו ואינו ראוי לשוטט בו עיני כל [...] הנה ונהפך הוא. הלא רשב"י עצמו חיברו בלשון לעז הוא לשון תרגום שהיו מדברים כל העם בזה הלשון ⁸⁵ [...] לא היה חש אם יקראו בו נשים ועמי הארץ. ⁸⁶

יש לציין שבכתבי יד מצויים תרגומים לספרדית יהודית של האידרות, שהוחזקו בידי כת הדונמה. ⁸⁷ על פעילות של שבתאים (אף על פי שאין הם נזכרים במפורש) בהפצת הזוהר בתרגומו ללשון המדוברת אנו לומדים גם מדברי משה חאגיז:

ובמקום שבזמן קדמון לא היה נמצא אפילו בין הזקנים ואנשי מעשה אחד מעיר ושנים ממשפחה שהיו תופסין ספר הזוהר בידם, ועכשו כל נער ריק ופוחז חסר מכל תופס ספר הזוהר בידו ויוצא בו לרה"ר [לרשות הרבים] וישתבח בעיר שהוא יודע בו לדורשו ולהגיהו ולהעתיקו מלשון ללשון ויושב וקורא בו בפני הנשים והטף ללועזות בלע"ז. ומה תמיה קיימת יש לי על גדולי הדור שאין מוחין בידם, בפרט על עיר גדולה של חכמים וסופרים [...] איך מניחים ללמוד בספר קדוש זה של הזוהר בישיבות בחברת אנשים בפרהסיא, ועל הכל בלשון לע"ז. ⁸⁸

עדויות על כך שהשבתאים לימדו זוהר לנשים מופיעות גם במקורות אחרים במאה השמונה עשרה. ⁸⁹ כפי שמראה עדה רפפורט-אלברט, את הוראת הזוהר לנשים יש לראות לא רק

85 טענה דומה מופיעה גם בהקדמתו של ר' משה פרנקפורט לתרגומו ליידיש למנורת המאור (אמשרדם תפ"ב). ראו: בר לבב (לעיל הערה 49) עמ' 305.

86 ראו גם את הסכמתו של ר' וואלף, אב"ד קהילת דסוי: 'זעתה אשר עלה על דעתו הנקיה להדפיס ספר הזוהר מהמאמרים הנגלים להיות נאמרים בכל לשון אשר שומעים הנשים ולמי שכחו כנשים למען ידעו לדעת ה' ותמלא הארץ דעה וכמ"ש בס' הזוהר הקדוש דביומא משיחא אפילו רבייא' וכו'. וראו גם את שער הספר, שם נדפס הפסוק: 'הקהל את העם האנשים והנשים והטף וגרך אשר בשעריך למען ישמעו (דב' לא 12).

87 בניהו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' קפב, רעא הערה 46.

88 משנת חכמים, ואנויבעק תצ"ג, נו ע"ב. וראו: בניהו, שם, עמ' קפב; תשבי, משנת הזוהר, א, עמ' 52. וראו גם: ע' רפפורט-אלברט, 'על מעמד הנשים בשבתאות', הנדפס בכרך זה. לדעת בניהו (שם), העיר הגדולה שחאגיז מתייחס אליה היא סלוניקי. ואילו לדעת רפפורט-אלברט, חאגיז מרמז לקהילות אלטונה, המבורג וואנסבק, או לאמשרדם.

89 לדברי יעקב עמדין, העידו שהשבתאי ר' משה דוד מפודהיץ לימד זוהר לנשים. ראו: וירשובסקי (לעיל הערה 15), עמ' 204. ר' אלעזר פלקלס נתן סימנים בקהילת הפראנקיסטים שפעלה בפראג בשלהי המאה השבע עשרה: 'וכי תאמרו במה נדע מי המה האנשים הטמאים לנפש אדם בלילע [...] ואתן לכם סימנים מובהקים אלה שאינם בקיאים בש"ס ופוסקי' ועוסקים באגדות ובספר זוהר [...] גם אלה אשר הנשים יושבות ועוסקות אף עמהם' (אהבת דוד, פראג תק"ס, ו ע"ב; וראו גם כו ע"א). דברים דומים על כת הפראנקיסטים בפראג נמסרים בסטירה המשכילית 'שיחה בין שנת תק"ס לשנת תקס"א' (פראג תק"ס, עמ' 11-12): 'כך שנים רבות במסותרים הכינו את מעשיהם ואם אמנם אנשים בעלי

בהקשר המדיניות השבתאית של הפצת הזוהר, אלא גם בהקשרה של המגמה השוויונית המטשטשת את ההבחנה המגדרית בין נשים לגברים, המאפיינת את השבתאות.⁹⁰ למרות המעורבות הרבה של שבתאים מאסכולות שונות בהפצת הזוהר ומנהגי הקריאה הריטואלית בו, אין לראות בשבתאות גורם יחיד להפצת הזוהר במאה השמונה עשרה. היו גורמים נוספים, כמו הפריחה הגדולה של הדפוס העברי במאה השמונה עשרה והרחבת מעגל הקוראים,⁹¹ שהביאו לעליית הדרישה לספרות הזוהרית בחוגים נרחבים של הציבור היהודי. תרגומי הזוהר לידיש משתלבים במגמה של הפצת ספרות מוסר, מנהגים ודינים בידיש לשכבות רחבות יותר של הציבור, בכללן נשים, שלא שלטו בעברית.⁹² העלייה בשימוש הריטואלי בזוהר היא חלק מתופעה נרחבת של חידוש ריטואלים שאפיינה את המאות השבע עשרה והשמונה עשרה, תופעה שאבריאל בר לבב כינה בשם ה'ריטואליזציה של החיים'.⁹³ ואכן, לא רק שבתאים פעלו להדפסת הזוהר. כך, מאחורי הדפסת הזוהר בזולצבך בשנת תמ"ד עמדו הדוכס כריטיאן אוגוסט מבווריה שהתעניין בקבלה והמקובל הנוצרי קנור פון רוזנרוט (Knorr von Rosenroth) שחיבר את ההקדמה הלטינית למהדורה זו.⁹⁴ משה חאגיו, אויבה הנחרץ של השבתאות, פעל אף הוא להדפסת ספרות זוהרית ולהפצת הקריאה הריטואלית בה.⁹⁵ אמנם, בפעילות זו ניכרת השפעה של הנהגות נתן העזתי,⁹⁶ אך יש בה גם המשך למגמה שהופיעה בקרב מקובלים לוריאנים במאה השבע

חכמה ותושיה, ידעו כי ילמדו ספר הזוהר ולכתבי הר"י שלחו ידיהם וכל עסקם בספרי קבלה, גם הזכרים גם הנקבות חקה אחת להם בכל יום ויום ללמוד שעה אחת או שתיים בעניני נסתרות ושחות חולין של נשים ההן לא כשיחות חולין של שאר נשים, כי נחה עליהן רוח הזוהר והקבלה ומלות הקבלה מורגלין בפומיהן כמו מלות ספירות סטרא דוכרי ונוקבא שכנתא עלאה ותתאה וכדומיהן'. וראו: תשבי, משנת הזוהר, א, עמ' 53; ש' ורסס, השכלה ושבתאות: תולדותיו של מאבק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 76-77. וראו עוד את דיונה הנרחב של עדה רפפורט-אלברט במאמרה הנזכר בהערה הקודמת.

90 ראו לעיל הערה 88. אני מודה לפרופ' רפפורט-אלברט שהעמידה לרשותי עותק של מאמרה, לפני פרסומו.

91 ראו: ז' גריס, 'בין ספרות להיסטוריה' (לעיל הערה 30), עמ' 158; הנ"ל, התעוררות האינטליגנציה הדרומה (לעיל הערה 45), עמ' 1-71.

92 ראו: הנ"ל, ספרות ההנהגות, 59-62; הנ"ל, התעוררות האינטליגנציה הדרומה, עמ' 39-40.

93 ראו: א' בר לבב, 'המות בעולמו של המקובל ר' נפתלי הכהן כ"ץ', עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ן, עמ' 92; הנ"ל, תפיסת המות בס' החיים (לעיל הערה 49), עמ' 393; הנ"ל, ר' אהרון ברכיה ממודינה ור' נפתלי הכהן כ"ץ (לעיל הערה 57), עמ' קצו.

94 ראו: שלום, *Bibliographia Kabbalistica* (לעיל הערה 37), עמ' 168; M. Schmelzer, 'Hebrew Printing and Publishing in Germany, 1650-1750', *LBI* 33 (1988), p. 373

95 חאגיו הדפיס מהדורה של האדרות הקדושות (אמשטרדם תס"ח), מהדורה של ספר יצירה הכוללת את ספרא דצניעותא (אמשטרדם תע"ב) ומפתח הזוהר של משה גאלאנטי, שנמסר לו על ידי אברהם רוויגו (אמשטרדם ת"ע). ראו: בנייהו, רבי משה חאגיו (לעיל הערה 77), עמ' 138-140, 147-151; קרליבך, כפירה (לעיל הערה 74), עמ' 68-73. על תכניותיו של חאגיו להדפיס מהדורות תיקוני זוהר וזוהר, ראו: בנייהו, שם, עמ' 156-157; קרליבך, שם, עמ' 72.

96 ראו לעיל הערה 77.

עשרה, עוד לפני הופעת השבתאות. כאמור, בחוגי המקובלים האלה נוסחה התפיסה שהקדושה שורה גם באלמנטים הלא סמנטיים של הזוהר, תפיסה שתרמה תרומה רבה להפצת הספר ולשילובו בריטואלים שונים.⁹⁷ כמו כן, ייתכן שחכמים שבתאים עסקו בהפצת הזוהר לא רק מטעמים הקשורים במשיחיותו של שבתי צבי ובסוד אמונתו, אלא כהמשך למגמה שאפיינה את האסכולה הלוריאנית, שחלק מהם התייחסו אליה.

אף על פי שגורמים רבים נוספים השפיעו על הפצת הזוהר במאה השמונה עשרה, הנתונים שנסקרו לעיל מצביעים על מעורבותם הרבה של השבתאים. בני התקופה שלחמו בשבתאות היו מודעים לתופעה זו, וחכמים שונים שנלחמו כנגד התפשטות העיסוק בקבלה מעבר לחוגי האליטה הרבנית סברו שהשבתאות אחראית לה. כפי שראינו לעיל, הביקורת של משה חאגיז על העיסוק הפופולרי בזוהר הופנתה ככל הנראה כנגד שבתאים. הרקע לחרם המפורסם בברודי בשנת 1757, שהגביל את הלימוד בספר הזוהר (ובספרי קבלה אחרים) לגיל שלושים (ובתנאי שהספרים יהיו בדפוס ולא בכתב יד), היה המאבק בפראנקיסטים. על פי תקנה זו, המגבילה את הלימוד בקבלה ל'מי שמילא כרסו ש"ס ופוסקים', מי שעובר על ההגבלות הללו דינו כדת 'המינים והרשעים וכאחד הצבועים'. כלומר, אדם שאינו שייך לחוג תלמידי החכמים ועוסק בקבלה חשוד בשבתאות:

שנית ראו עינינו לגדור גדר ולסדר סדר על המהרסים לעלות אל ה' ומתאמצים לטפס במרכבה, רואים חובה להשליך אחר גיוס לימוד ש"ס והפוסקים, ויצאו ללקוט אורות, בסתרי התורות, וטרם ידעו לקרות מעל ספר תורה ה' ושום שכל להבין פשט וגמרא יכין לו הדרך לקרות ולבוא בנקרת הסודות, עשר ידות, ומידם היתה המכשלה הזאת, אשר לקוצר שכלם הרסו גדרי התורה והתעודה, ושימו לבו המעשה והעבודה, ותולין בוקי וסרוקי עצמם בספר הזוהר ובכתבי האר"י ז"ל, גם חידושים להחליף כתבים ולקלקל, בכך גזרנו בכח האלות הכתובים למעלה, שחלילה לשום אדם ללמוד מפי כתבם אפילו אותן הכתבים הידועים בודאי שהם מכתבי האר"י בלי טעות, איסור גמור לשום אדם שילמוד בהם עד ארבעים שנה, רק ספר הזוהר וספר שומר אמונים וספ"ר [ס' פרדס רימונים] מהרמ"ק ז"ל דין אחד להם, שמן השלשים שנה ואילך מותרים ללמוד בהם ובתנאי שיהיו בדפוס ולא בכתב. והנפש אשר תעשה ביד רמה לעבור על דברינו אלה, יהיה אף הוא נידון כדת המינים והרשעים וכאחד הצבועים, ואף במלאות לו הארבעים שנה, לא כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול, רק מי שמילא כריסו בש"ס ופוסקים.⁹⁸

97 ראו: הוס (לעיל הערה 1), עמ' 297–300.

98 מצוטט על פי יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 452–453. וראו: מ' בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, תל-אביב תרצ"ד–תרצ"ה, עמ' 125–127; מ' פייקאו', בימי צמיחת החסידות, ירושלים תשל"ח, עמ' 324; מ' אידל, 'לתולדות האיסור ללמוד קבלה לפני גיל ארבעים', *AJS Review*, 5 (1980), עמ' יד–טו.

חכמי ברודי החמירו בהגבלת הלימוד בקבלת האר"י יותר משהחמירו בהגבלת הלימוד בוהר, ואילו ר' ברוך מקוסוב טען שיש להתרחק בעיקר מן הלימוד בוהר. בדומה לאחרם של חכמי ברודי, דבריו מכוונים בעיקר כנגד הפראנקיסטים:⁹⁹

הכופרים הללו יש להם כמה וכמה הקדמות שהם כפירות גדולות ועושים להם סמוכות בדברי הוהר והתקונים [...] הן מספר הוהר ראוי להתרחק בתחלת למודו עד כי יפליג לימודו בכתבי קדשו של האר"י ולה"ה [...] ובתחלת לימודו לא יפליג עיונו בס' הוהר כי הלא הוא ספר סתום וחתום ועי"ז קרוב מאד לטעות בדברי [...] וראוי למעט הלימוד בס' הוהר.¹⁰⁰

גם ר' יחזקאל לנדא, ה'נודע ביהודה', קרא להגביל את הלימוד בוהר ובספרי הקבלה בעקבות הזיקה שבין העיסוק בוהר לשבתאות:

ומה מאד חרה אפי על אלו העוסקים בספר הוהר ובספרי הקבלה בפרהסיא, פורקים עול תורה נגלית מעל צוארם ומצפצפים ומהגים בספר הוהר וזה וזה לא עלה בידם ועל ידי זה תורה משתכחת מישראל, ולא עוד אלא בדורותינו נתרבו המינים מכת שבת צבי שחיק טמיא והיה ראוי לגדור גדר בלימוד הוהר וספרי הקבלה.¹⁰¹

ר' יעקב עמדין עמד אף הוא על הזיקה בין השבתאות לעיסוק בוהר ויצא כנגד הלימוד בו במקום בספרות ההלכה,¹⁰² כמו גם כנגד הקריאה בו מבלי להבין את תוכנו.¹⁰³ הביקורת

99 ליבס (לעיל הערה 36), עמ' 287-288, הערה 165.

100 עמוד העבודה, שטרנוביץ תרכ"ג, דף א. וראו: א' יערי, מחקרי ספר (לעיל הערה 98), עמ' 452-453; שלום (לעיל הערה 16), עמ' לב; ליבס, שם; א' ליבס, 'אהבה ויצירה בהגותו של רבי ברוך מקוסוב', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 32.

101 שו"ת נודע ביהודה, חלק יורה דעה, ס' עד. וראו: תשבי, משנת הוהר, א, עמ' 53-54. על התנגדותו של ר' יחזקאל לנדא להפצת הקבלה, ראו: פייקאז', בימי צמיחת החסידות (לעיל הערה 98), עמ' 335-337. על חכמים אחרים בתקופה זו (ר' יהודה ליב הורוויץ ור' יעקב ישראל לוי המגיד מקרמניץ) שהתנגדותם להפצת הקבלה הייתה קשורה למלחמתם בשבתאות, ראו: שם, עמ' 331-334. מעניין לציין גם את השתייכותו של ר' יהונתן אייבשיץ מהדפסת ספרי קבלה בהסכמתו לאספקלריה המאירה (פירודא תקל"ו). וראו: M. Idel, *Hasidism*, Albany 1995, pp. 35-36.

102 'וכבר דברתי משפטים על הקובעים כל עקר למודם בס"ה ומשליכים אחר גיוס למוד ידיעת המצות ואופן קיומם כהוגן [...] ואע"פ שכתב בס"מ פ' התיקונים דבהאי חבורא יפקון מגלותא ובגיניה וקראתם דרור משאמרים כאלה הניאו את לב ב"י מן העבודה ומניחים התלמוד וכן כל ספרי פוסקי דינים והלכות ואינם חוששין לגמרי לדעת מה יעשו רק כל מגמתם ס"ה לא זולת באמת הם מעכבים הקץ וכמה תקלות יצאו מזה בע"ה וגרם חיי הפקר ותרבות רעה ר"ל וע"י כך מתחזקת הכת הארורה החדשה של ש"ץ שר"י (יעקב עמדין, מטפחת ספרים, לעמבערג תר"ל [ד"צ ירושלים תש"ל], עמ' 104).

103 אף כי עתה כל שוטה סכל שא"ל ידיעה אפי' במחויב ונמנע ומשולל מכל הבחנה לא דעת ולא תבונה ואפי' מקרא לא ידע, לא תלמוד ולא משנה, אף בלה"ק לא חלק לו בבינה עוסק ולומד בס"ה מבלי ידע

המקיפה שלו על אחדותו של ספר הזוהר ועל קדמותו צמחה, לדבריו, בגלל מעמדו המרכזי בקרב השבתאים:

הנה כל עצם ספר הזוהר קדוש הוא כעצם השמים לטוהר [...] אך מאחר שנכשלו בו פושעים [...] ש"ץ שר"י [שבתי צבי שם רשעים ירקב] שהמריד את כל העולם על בוראו ומלא דבריו נביאו השקרן העז פנים העזני שר"י כל קלקלתם תלו בס"ה [ספר הזוהר] ור"מ [רעיא מהימנא] ותקוני זוהר [...] עתה אמרתי לא טוב הוא ס"ה מנחש הנחושת שעשה מרע"ה להביט על ידו אל האלהים ואחר שראה חזקיהו המלך שיצאה ממנו תקלה לדרורות שהביטו לנחש מוחש מוכתש עמד וכתתו להפיק רצון מאת ה'.¹⁰⁴

לטענת עמדתן, הזוהר מורכב מטקסטים שונים שנכתבו בתקופות שונות ולכן אין לקבל את סמכותו: 'ולא נודע מתי וע"י מי חוברו יחדו הנה אשר על כן אין חיוב החלטי להיות משועבד האיש הישראלי [...] לקבל עליו אחריותם לגזור היותם כולם אמיתיים מוחלטים כנים ונאמנים בלי הרור ופקפוק בעולם'.¹⁰⁵ ר' אלעזר פלקלס, שהיה תלמידו של ה'נודע ביהודה' וירש את מקומו כרבה של פראג, אימץ את ביקורתו של עמדתן:

הריני נשבע בתורת ה' שבספר הזוהר נמצאו כמה זיזפים וקלקולים אשר הוסיפו ועלה אחת מתלמוד בבלי היות דאביי ורבא קדוש יותר מכל ספר הזוהר [...] ואין אני חלילה מטיל דופי ופגם בכבוד התנא אלקי ר' שמעון בר יוחאי כי הוא היה מחסידי עליון אלא אני אומר לאו גושפנקא דרשב"י ועזוקתיה חתום עליה [...] הנה מיום שנתחדש ספר הזוהר הרבה נכשלו ע"י [על ידיו] כי כמה דברים שתומים וחתומים אשר המציאו האחרוני' להתעות בני אדם יושבי חשך השכל, צאו וראו כמה קלקולים רבים קלקלו מאמיני הכלב רע שבתי צבי שבור ואחוזת מרעהו ברכי משלוניקי ויעקב פראנק שם רשעים ירקב ותלו דבריהם בספר הזוהר.¹⁰⁶

דבריהם של עמדתן ושל פלקלס מצביעים שמעמדו של הזוהר כטקסט סמכותי וקדוש התערער בגלל הסתמכותם של השבתאים עליו ומעורבותם בהפצתו. כך, באופן דיאלקטי, תרמה השבתאות לא רק להפצתו הרבה של הזוהר ולהרחבת השימוש הריטואלי בו אלא גם לניסיונות להגביל את העיסוק בו ולעליית הביקורת על סמכותו וקדושתו.

בין טוב לרע, ובודאי אינו יודע אפילו לקרוא קריאה ישרה בס"ה ושאר ספרי קבלה כמו בנגלה כי לא ידעו אפילו שפת עברית, אף כי בארמית רטין ולא ידע מה רטין' (שם, עמ' 78).

104 שם, עמ' 1-2.

105 שם, עמ' 2. וראו גם: 'עתה ידע האיש הישראלי הנאמן לאלהיו כי אין חיוב אמונה בכל מה שנמצא בספר הזוהר שבדפוס, גם לא בכל מה שבא בכתבים והעתקות משם האר"י' (שם, עמ' 105).

106 אלעזר פלקלס, תשובה מאהבה, פראג תקס"ט, טו ע"א-ע"ב.